

СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ ТА СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ

Андрій Заяць.

Міщани поміж Литовськими Статутами і практикою життя

Сергій Горін.

Мобільність ченців волинських монастирів у першій половині XVII ст.

Максим Яременко.

Річпосполитська шляхта у Києво-Могилянській академії XVIII ст.

Ігор Сердюк.

Населення літнього віку у містах Гетьманщини
(за даними Румянцевського опису 1765–1769 рр.)

Андрій Заяць

МІЩАНИ ПОМІЖ ЛИТОВСЬКИМИ СТАТУТАМИ І ПРАКТИКОЮ ЖИТТЯ

Кінець XV–XVI ст. були значною мірою переломними у розвитку міських поселень Великого князівства Литовського і, зокрема, українських міст. Це був час прискореного розвитку сільського господарства, формування фільваркової системи господарювання, витворення магнатських латифундій та пришвидшеного розвитку товарно-грошових відносин, тобто тих елементів, які були живильним середовищем для масової появи міст. Своєю чергою, збільшення чисельності міських поселень суттєво впливало на утворення і формування як локальних, так і транснаціональних ринків, а самі вони ставали акумуляторами того прогресивного, що народжувалося у надрах феодальної епохи.

Поступове зростання ролі міст у житті держави сприяло тому, що ними щораз більше цікавилася центральна влада. Незважаючи на тогочасну специфіку управління, коли більшість міських проблем вирішувалися через надання відповідних привілеїв, все ж міська проблематика потрапила до статей загальнодержавного правового кодексу – Литовських Статутів (далі – ЛС). Останні були значним досягненням правової думки Великого князівства Литовського.

Процес кодифікації права в Литві розпочався ще в XIV ст., але відчутно виявив себе з початку XVI ст., коли почалася робота з підготовки Статуту¹. Більшість дослідників розглядають прийняті у XVI ст. Статути 1529, 1566 і 1588 рр. як самодостатні законодавчі збірки, а не три послідовні редакції однієї й тієї ж юридичної пам'ятки². Щодо співвідношення між собою Статутів, то раніше вважалося, що значна різниця була між Першим і Другим Статутами, оскільки Перший здебільшого базувався на звичасвому праві, а Другий ЛС увібрав тогочасні досягнення правової думки. Однак останнім часом з'ясу-

¹ Див. заяви про це в тексті привілею Волинській землі за 1501 р.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – СПб., 1853. Т. 1. С. 28.

² *Kutrzeba S.* Historia źródeł dawnego prawa polskiego. Lwów, 1926. Т. 2. S. 11–12; *Bardach J.* O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988. S. 11, 12.

валося, що і в Першому ЛС були присутні статті, залучені з новел Юстиніана³. Щодо Другого ЛС, то його ґрунтовно готувала комісія з 10 осіб: п'ятьох католиків і п'ятьох православних. Головними фахівцями в цій комісії були Августин Ротундус і Петро Роїзій. Перший був віленським війтом, якому міська проблематика не була чужою⁴. У 1588 р. прийнято Третій ЛС, який, на відміну від двох попередніх, був друкованим. Його публікацію здійснив своїм коштом канцлер Лев Сапега. Цей Статут готувався теж десятьма фахівцями і був значно розширений⁵.

Щодо мови статутів однотайної думки у дослідників немає. Текст Статутів вважають написаним і давньоруською, і старобілоруською, і староукраїнською мовами. Найпоширенішою є думка про старобілоруську мову, однак вона ґрунтується на тому, що більшість списків Першого і Другого ЛС походить з території сучасної Білорусі. Натомість списки Замоїський та Фірлеївський, теж «білоруські», але складені на території суміжній з українською, містять значну кількість українізмів. Особливо «українськими» є списки Другого ЛС, найперше Луцький та Адама Залуського⁶.

Безпосередньо питаннями міської проблематики Литовських Статутів історики практично не займалися, за винятком розвідки З. Кописького⁷, тому спробуємо розкрити еволюцію державної політики в стосунку до міст, відображеної в Литовських Статутах.

Звертаючись до тексту Статутів, відзначимо, що у всіх трьох кодексах передбачені гарантії міщанам свобод і вольностей. У Першому ЛС це відбито у такому вислові: «Зобов'язуємося своїм ім'ям господарським зберігати за всією шляхтою, княжатами, панами хоруговними і всіма боярами, міщанами і їхніми людьми свободи і вольності, що дані їм як нашими предками, так і нами»⁸. Сама присутність міщанства в зазначеному переліку доволі промовиста. Розвиток та деталізація цих свобод реалізовувалися через надання містам окремих привілеїв, в яких підтверджувалися старі вольності і надавалися нові (надання магдебурзького права, привілеї на торги, ярмарки, безмитну торгівлю тощо).

³ Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie... S. 27, 28.

⁴ Ibid. S. 31–33.

⁵ Ibid. S. 40–41.

⁶ Рауделюнас В. Українські списки Другого Литовського Статуту // Архіви України. 1973. № 4. С. 70.

⁷ Копыцкий З.Ю. Города великого княжества Литовского в государственном законодательстве XVI века // Первый Литовский Статут 1529 года: Материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута. Вильнюс, 1982. С. 20–27.

⁸ Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 року. Одеса, 2002. С. 224 (далі – Перший ЛС); Див. також аналогічні застереження у Другому і Третньому Литовських Статутах: Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року. Одеса, 2002. С. 277 (далі – Другий ЛС); Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. 3. кн. 2. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. Одеса, 2004. С. 45–46 (далі – Третій ЛС).

Литовські Статути регулювали ряд важливих для функціонування міст питань. Зростання міст сприяло переселенню до них селян, більшість з яких робило це самовільно. Важливим для функціонування міста був 29 артикул III розділу Другого ЛС, в якому йшлося про втікачів до міст (за Першим ЛС (11 арт. розд. XI) обумовлювалася можливість потрапити в місто лише челяді невольній, вигнаній паном під час голоду). Цей артикул, хоча й відстоював інтереси шляхти, все ж залишав деякі шанси і втікачам. «Міське повітря» завжди притягало селян. Траплялося, хоча і дуже рідко, що власники відпускали селян у міста для навчання ремеслу; деякі з них там і залишалися. Такий шлях до свободи здолав Дмитро Шарапа, що пішов до Володимира з села Когильні і врешті зумів стати цехмістром ковальського цеху та лавником. Уже син його пана Олександр Лагодовський, вимушений змиритися з таким станом речей, у 1525 дав Шарапі «вільну»⁹. Бувало, що власник звільняв втікача від підданства, маючи від нього якусь компенсацію¹⁰. Але таке траплялося вкрай рідко. Здебільшого селяни самі звільняли себе від підданства, втікаючи до міст у надії залишитися там. Особливо це стосувалося щойно заснованих приватних міст, коли фундатор поселення був зацікавлений у збільшенні числа міських жителів¹¹.

Траплялося, що власники міських поселень з допомогою міщан викрадали селян. Так, Януш Угриновський (1572 р.) скаржився в суді на торчинських міщан, які сприяли переселенню селян у місто: «...и ж дей вже поколко раз приежают до имени мого Угринова викрадати подданных моих...»¹². Міщани Дубна, Степаня, Берездова та інших міст також допомагали у викраденні селян¹³. Князь Костянтин Острозький навіть видав лист утікачам, в якому просив всіх шляхтичів, через маєтки яких вони мали проходити, вільно пропускати їх до м. Старокостянтинова¹⁴.

Міська влада вдавалася до різноманітних хитрощів, лише б не віддати втікачів. Це добре ілюструє випадок, що трапився у Володимирі (1620 р.). Від шляхтича Фрідріха Підгородецького з с. Верби втекла сім'я до міста. Володимирські вїт, бурмистр і радці не виявили бажання віддати селян. Вони доклали максимум зусиль, щоб законним шляхом утримати їх. Гродський суд спочатку на скаргу Ф. Підгородецького відреагував таким чином: пропонувалося або видати втікачів, або заплатити штраф у 500 гривен¹⁵. Однак міщани не розгубились і заявили, що: а) позов був вручений не за правилами:

⁹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). Ф. 28, оп. 1, спр. 59, арк. 1284 зв.

¹⁰ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 171.

¹¹ Там само. Спр. 18, арк. 353–354; 574–574 зв.

¹² Там само. Спр. 13, арк. 66 – 66 зв.

¹³ Там само. Спр. 43, арк. 234 зв. – 235, 246–248; спр. 15, арк. 186 зв. – 188, 293, 304 зв. – 305, 342, 371–371 зв.

¹⁴ Там само. Спр. 13, арк. 430.

¹⁵ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 52, арк. 956 зв.

«...поведели, ижъ за тымъ позвъомъ, по позвъаныхъ подьнесенымъ, року не мають, кгда жъ тотъ позовъ, яко и возный зозьнаваеъ. не естъ его милости пану войтовы в руки одьданий, ани на маеътности положоный, але лентвойтовы в руки на рынъку даный...»¹⁶; б) справа розглядалася одразу в гродському суді, у той час як Підгороденський спочатку мав звернутися до вйта, і тільки в разі його відмови полагодити справу мав звернутися зі скаргою до гродського суду: «А мел былъ первей жадати справедливости, которая, если бы ему не была учиненая до поробы такую акъцию мель стороне позвъаной дати, а ижъ се не ведле права справиль справедливости не реквироваль, а ни того абы ее реквироваль ничим не доводитъ, просили вольности одъ року позву...»¹⁷. Суд відклав розгляд справи: «... позванных одъ року и позву вольными учинили есьмо...»¹⁸.

Показовий випадок був з Антонієм Яловицьким, який звернувся до луцького вйтівського суду з проханням повернути його підданого Труша Воловачевича. В ході справи з'ясувалося, що А. Яловицький купив с. Суха Воля у князя І. Корецького, а той у 1577 р. дав «вільну» Трушу Воловачевичу. Вйт попросив А. Яловицького показати інвентар підданих купленого села, а коли той відмовився, вйт заявив, що «...прихилиючися до права посполитого Статуту Великого князства Литовского розделу третего, артикулу двадцать девятого где такъ пишетъ: «которые бы слуги шляхетские, пришедши до мест нашихъ а приемши право, которое з мест нашихъ маючи, оселость заседить шесть летъ, таковыхъ слугъ з мест нашихъ войтове и врьдники наши выдати ни мают...»»¹⁹. Особливо цінним є дослівне цитування вйтом тексту артикулу. У Румянцевському списку Другого ЛС (інша назва списку – Василя Усовича), опублікованому ще у ХІХ ст., текст артикулу звучить поіншому²⁰. Такий самий текст дає Волинський (інша назва – Адама Залуського) список²¹. Почаївський список, на жаль, неповний – є тільки початок артикулу²², а от Луцький та так званий список Матиса Совіцького дають ідентичний текст цитованого вйтом артикулу²³.

Подібна історія сталася в 1585 р. у Володимирі, коли вйт і бурмистри відмовили князю Романові Сангушку видати збіглих від нього селян із с. Ми-

¹⁶ Там само. Арк. 957.

¹⁷ Там само. Арк. 957 зв.

¹⁸ Там само. Арк. 958.

¹⁹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 1177 зв.

²⁰ Временник императорского Московского общества истории и древностей Российских. Москва, 1855. Кн. 23. Отд. II. С. 57 (там йдеться про «засидження» десяти років).

²¹ Національний музей у Львові. Відділ рукописів. Фонд: Латинські рукописи. Спр. 977, арк. 50 зв.

²² Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Ф. 9, спр. 15, арк. 12 зв.

²³ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. (далі – НБУВ. ІР.) Ф. Мел. м.-II/120, арк. 75–76; ф. 8, спр. 1629 /178, арк. 14.

хайлівці, покликаючись теж на шість років засидження²⁴ згаданого артикулу. У Третньому ЛС з цього приводу було зазначено, що селяни-втікачі, які прожили в місті 10 років і мали нерухомість, не підлягали видачі, але повинні були відкупитися грішми²⁵. Щодо так званих «люзних» (тобто неосілих) людей, то Третій ЛС зазначає: «... ніде їх жодний вряд терпіти немає, але таких, кожного стану, після першого і другого попередження, за третім разом дубцями б'ючи, геть з міст і містечок виганяти ...»²⁶.

Приблизно з середини XVI ст. почастишали випадки переселення до міст дрібної шляхти. З огляду на те, що в першій половині XVI ст. це явище ще не було типовим, воно не було відображене в Першому ЛС. Натомість Другий ЛС (арт. 20 розд. III) з цього приводу зазначає, що шляхтич, який занехаяв масток і оселився в місті, займаючись там шинкуванням, ремеслом чи торгівлею, тратить шляхетство. Але далі зазначалося: «... сини такого, коли б потім шинком і ремеслом міським обходитись не хотіли і ліктем не міряли, а наслідували вчинків лицарських предків своїх, такі мають бути за справжню шляхту визнані»²⁷. Така ситуація, з одного боку, свідчила про соціальне розшарування шляхетської верстви, а, з іншого – вказувала на зростання престижності міст.

Артикул 25 розділу третього Статуту 1588 р. пояснює причини переселень шляхти до міст – «... якби шляхтич, втративши масток і стан свій шляхетський або з бідності своєї, шукаючи собі прожитку, пішов би до міста...» – і водночас збільшує захист шляхтича, надаючи йому і його дітям можливість повернути шляхетство: «... але якби потім той шляхтич сам або сини, шинком міським і ремеслом міським обходитися не хотіли і ліктем не міряли...»²⁸. Як видно зі змісту статті, тут ідеться не лише про синів такого шляхтича, як це було за Другим ЛС, але й про нього самого. У 1609 р. було внесено надзвичайно цікаве доповнення, за яким шляхтич, що займався ремеслом і торгівлею, не втрачав шляхетства, якщо поселявся в привілейованому місті, тобто такому, яке мало магдебурзьке право²⁹. У досліджуваний час таких міст в Україні було чимало. Окрім того, поступка шляхтичам була закладена в артикулі 24 розділу III Статуту 1588, в якому йшлося про те, що «... якби який шляхтич, масток свій продавши, у місті мешкаючи, з лихварства жив, уникаючи служби земської, воєнної, такі з суми своєї грошової повинні службу земську служити згідно з ухвалою на той час земською...»³⁰.

Практика життя показувала, що проникнення шляхти до міст у XVI ст. стало якщо не масовим, то все ж доволі поширеним явищем. Зазвичай воно

²⁴ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). Ф. 389, оп. 1, кн. 198, л. 184–186.

²⁵ Третій ЛС. С. 107.

²⁶ Там само. С. 321.

²⁷ Другий ЛС. С. 285.

²⁸ Третій ЛС. С. 95, 96.

²⁹ Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wilno, 1744. S. 73.

³⁰ Третій ЛС. С. 95.

відбувалося через купівлю шляхтою будинків у містах. У 1630 р. Ельжбета Багінська продала свій будинок у Житомирі за 195 золотих шляхтичу Михайлові Карботові, гродському житомирському писареві. Дім знаходився у своєрідній шляхетській оазі між будинком п. Габрієля Ринди, з одного боку, та п. Яна Галчиновського – з другого, а «з тилу» знаходився дім п. Яна Вітинського, підстарости житомирського³¹.

Часто міські будинки по кілька разів перепродувалися. Так, Марія Романівна, дружина Федора Трембача, продала у 1531 р. свій двір у Вінниці (знаходився між дворами п. Юхна Кошки і попа Спаського) вінницькому наміснику п. Міхнові Якубовичу, який, своєю чергою, вже наступного року продав будинок Юші Потаповичу. А той теж наступного (1533 р.) відпродав цей двір Юхнові Кошці, сини якого Іван і Андрій у 1541 р. просили Зигмунта I затвердити за ними цю купівлю, що король і зробив³².

Інколи збідніла шляхта потрапляла у міста через вигідне одруження. Так, шляхтич Ян Мрозовський одружився з володимирською міщанкою Анною, яка про нього зазначала, що він «...не тылко сумы пеняжных, волов, золота, сребра не мел, але о них ани ведал...; взявши мене в стан светый малжонский, взял по мне суму пенязей золотых пятсот...»³³.

У 1581 р. вінницький війський Гневош Стрижовський повідомив, що при пожежі вінницького замку згоріли привілеї. Один з них – шляхті Брацлавського воєводства та їхнім підданим на вільне проживання у містах Брацлаві і Вінниці з огляду на спустошення від татар³⁴.

Міщани, своєю чергою, не були у захваті від присутності шляхти у містах і при першій нагоді намагалися позбутися їх, інколи навіть силою. Так було в 1551 р. у Луцьку, коли міська рада забрала у міську власність землі панів Матвія та Івана Підгаєцьких³⁵.

З огляду на зростання значення міст як економічних центрів, у Статутах приділено увагу проблемі «економіка і місто». Вже у Першому ЛС з різних причин фігурують міські торги³⁶. В статті 9 розділу XII вказувалося: «...міщани і наші піддані за якісь свої кредити не повинні у місті на торгу свавільно відбирати власність селян наших, також чиюсь іншу, духовних і світських грабувати, учиняти перешкоди і тим добиватися від них відновлення у правах, але стосовно цих боргів вони повинні добиватися повернення боргу від боржників у їхніх панів, а від наших підданих – у наших урядників»³⁷. Другий ЛС зафіксував втягнення шляхти у внутрішню та зовнішню торгівлю

³¹ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 454.

³² Archiwum książąt Sanguszków. Lwów, 1890. Т. 4. S. 301–302.

³³ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 55, арк. 407–408.

³⁴ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, кн. 195, л. 330 об. – 332.

³⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). Tzw. Metryka Litewska. Summarius. Т. 3. К. 123.

³⁶ Перший ЛС. С. 285, 286.

³⁷ Там само. С. 287.

і лобіювання нею своїх економічних інтересів. Це виявилось у тому, що шляхта звільнялася від сплати мита з товарів і збіжжя, вироблених в її маєтках і транспортованих на продаж³⁸. Це робило шляхту серйозним конкурентом міщан, тож ремісники, а особливо купці, зазнавали від цього серйозних економічних збитків. Правда, великий князь суворо наказував, аби ніхто з шляхти «... не смів нових мит вимишляти, ані встановляти ні на дорогах, ні на місцях, ані на греблях, ані на річках, ані на торгах, ані в містечках...»³⁹. У той же час відомі десятки скарг на те, що шляхта незаконно збирає мито у своїх маєтках. Третій ЛС, піклуючись про міські торги, додатково забороняє ставити «ези» на річках – «... бо щоб мав на ста підводах до міста ... живності, що не використаною зосталася, для продажу послати, то може судном (комягою) водним шляхом, тільки з кількома людьми відправити...»⁴⁰. Але і тут практика життя була багатшою за нормативні приписи. Так, король підтвердив право слугам канівського замку на «ези» на р. Росі (1585 р.)⁴¹.

За Третім ЛС шляхта для примноження прибутків отримала право самостійно засновувати міста «... хто б хотів на землі своїй містечко нове садити, то йому вільно буде те вчинити, і торгове в ньому згідно давнього звичлого звичаю, як те в містечках інших князівських і панських зберігається, встановити»⁴². Цей артикул отримав підтвердження на практиці, позаяк саме після 1588 р. почали з'являтися випереджаючі магнатські локаційні документи на заснування міст, які лише пізніше підтверджувалися королівськими локаційними привілеями⁴³.

Статути також урегульовували судову процедуру в суперечках між шляхтичами і міщанами. Перший ЛС зазначав, що шляхтич у суперечці з міщанином міг уникнути судового розгляду лише у трьох випадках: коли б він через державні справи був ув'язнений в іншій державі; перебував на державній службі і не міг її навіть тимчасово покинути; був тяжко хворий, що мав підтвердити присягою⁴⁴. Статут 1566 р. дещо видозмінює ці умови: пожежа чи затоплення маєтку, розбійницький напад на маєток, зубожіння чи розорення шляхтича, що сталися внаслідок його зайнятості державницькими справами⁴⁵. Щодо стягнення боргу, то міщанин був у нерівному становищі зі шляхтичем. Перший ЛС у цьому питанні ще ліберальний – «... щоби жоден шляхтич і міщанин не давав у борг без боргового запису більше десяти коп. А якби хтось із шляхтичів або міщан дав у борг без боргового запису більше

³⁸ Другий ЛС. С. 264.

³⁹ Там само. С. 263.

⁴⁰ Третій ЛС. С. 68.

⁴¹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, кн. 216, л. 239–330.

⁴² Третій ЛС. С. 66.

⁴³ Див.: *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині у XVI – першій половині XVII ст. Львів, 2003. С. 103.

⁴⁴ Перший ЛС. С. 210.

⁴⁵ Другий ЛС. С. 262.

десяти коп грошей... то має втратити»⁴⁶. Натомість Другий ЛС (арт. 26, розд. 7) більш категоричний – «...міщани чи жиди, що не належать до шляхти, не можуть добиватися ніяких боргів жодними іншими документами, окрім записів в урядових чи церковних книгах...»⁴⁷, а шляхтичі могли домагатися виплати боргів через присягу і свідків, що підтвердив і Статут 1588 р.⁴⁸.

Місто як економічний і торговий центр «втягувало» в свою орбіту навколишні села, що сприяло підприємницьким контактам міщан із селянами. Відповідна стаття Першого ЛС унормувала правові суперечки між міщанами і селянами на міських торгах⁴⁹, тож домагатися боргу міщани повинні були у власників селян чи великокнязівських урядників. Статут 1588 р. має цікаве доповнення – «...міщани ... як міст привілейованих, так і містечок менших наших, також князівських, панських і шляхетських...»⁵⁰, тобто збільшується коло міських поселень, що свідчить про розширення торгово-грошових стосунків села і міста та зростання ролі локальних ринків, осередками яких були невеликі міста.

Розвиткові міської торгівлі мала сприяти стаття Другого ЛС про уніфікацію мір і вагів. У ній вказувалося, що у всіх містах, як великокнязівських, так і приватних, на торгах збіжжя має продаватись однаковою мірою⁵¹. На практиці ця норма далеко не завжди виконувалася, бо і далі по містах міряли регіональними мірками⁵².

Звичним явищем у тогочасних містах були пожежі. На захисті майна міщан, яке ставало предметом крадіжок під час пожеж, був 27 артикул XVI розділу артикулів Другого ЛС, в якому покаранням за такі дії було стягнення чотирикратного штрафу вартості речі⁵³.

Литовські Статути гарантували міщанам право на заповіт. Це право за Першим ЛС фактично урівнювало міщанина зі шляхтичем. Відповідний артикул (9 розділу III) звучав так: «... Після смерті батьків діти, сини і дочки, не можуть бути позбавлені маєтків, отриманих у спадщину від батьків і діда, але ці маєтки відповідно до закону вони самі зі своїми нащадками отримують у повне володіння і як княжата і пани хоруговні, шляхтичі та міщани Великого князівства Литовського володіють ними і мають від них прибуток»⁵⁴. Але вже у Статутах 1566 і 1588 рр. спадкові права для міщан погіршуються. Встановлювалися обмеження передачі майна за заповітом для міщан непривілейо-

⁴⁶ Перший ЛС. С. 278.

⁴⁷ Другий ЛС. С. 350.

⁴⁸ Третій ЛС. С. 221, 222.

⁴⁹ Перший ЛС. С. 287.

⁵⁰ Третій ЛС. С. 106.

⁵¹ Другий ЛС. С. 289, 290.

⁵² Заяць А. Умови функціонування міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. (стримуючі фактори розвитку) // Вісник Львівського університету: Серія історична. Львів, 2000. Вип. 37. С. 115, 116.

⁵³ Другий ЛС. С. 406.

⁵⁴ Другий ЛС. С. 288.

ваних міст, тобто таких, які не були наділені магдебурзьким правом. На відміну від шляхти, міщани цих міст могли вільно заповідати лише третину свого рухомого майна, а дві третини мали переходити до дітей, якщо ж міщанин був бездітний, то ці дві третини переходили до пана⁵⁵. У королівських містах майно міщанина, який помер і не залишив спадкоємців, переходило до короля. Відомі десятки розпоряджень короля про надання певним особам таких добр. Так, у 1583 р. по смерті кременецького міщанина Мартина Троїцького його добро дісталось писареві королівської канцелярії Миколаєві Грабовецькому⁵⁶. У 1619 р. майно ковельського міщанина Івана Шутали отримав Самуель Жишчевський; король ще й доручив магістратові простежити за дотриманням цього⁵⁷.

Поступальний розвиток соціально-економічних відносин сприяв розвиткові міст і вивіщенню міщанської верстви, інтереси якої в багатьох випадках перетиналася з інтересами шляхти. Це призводило до протистояння, не завжди мирного, а отже, до потреби втручання держави. Перший ЛС у випадку побиття міщанином шляхтича передбачав: «... Якщо ж на шляхтича підійме руку, поб'є його і пустить кров простий селянин або міщанин, а шляхтич би те довів, тоді селянина або міщанина має бути покарано тільки відтинанням руки ... за виключенням, якби той міщанин був радним»⁵⁸ – тоді такий міщанин, як і шляхтич, мав би заплатити штраф двадцять рублів грошей. Аналогічні артикули містять Статути 1566 і 1588 р., з тією різницею, що в них уже регулюються питання вбивства міщанином шляхтича; ця деталь може свідчити про загострення протиріч між міщанами і шляхтою⁵⁹. Водночас згадані артикули засвідчують не лише соціальне, але й правове розшарування міщанства, оскільки бурмистри фактично прирівнювалися до шляхти.

Артикули Статутів 1566 і 1588 рр. регламентували порядок розгляду судами справ між міщанами і шляхтичами. У випадку, коли правопорушення, яке зачіпало інтереси шляхтича, було скоєне міщанином з міста, що володіло магдебурзьким правом, то таку справу мав розглядати міський суд, а у випадку відмови шляхтича – гродський. Якщо ж злочин вчинив шляхтич проти міщанина, то така справа перебувала в компетенції гродського суду⁶⁰. У 1590 р. на луцькому ярмарку слуга князя Олександра Пронського Симон Крупа забрав у долиньських міщан-купців воли з сіллю. Спроба притягнути його до луцького міського суду викликала його протест, внесений до гроду, в якому він зазначав, що згідно з артикулами 19 і 42 розділу IV він підсудний гродському суду⁶¹. Інколи міські уряди хитрували, намагаючись затягнути розгляд справи.

⁵⁵ Там само. С. 266. Аналогічно і в першому ЛС (Перший ЛС. С. 217).

⁵⁶ AGAD. Метрыка Когонна (далі – МК). Кs. 129. К. 267–267 v.

⁵⁷ Ibid. Кs. 163. К. 183 v. – 184.

⁵⁸ Перший ЛС. С. 225.

⁵⁹ Другий ЛС. С. 353; Третій ЛС. С. 237.

⁶⁰ Перший ЛС. С. 226.

⁶¹ ЦДДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 38, арк. 323 – 323 зв.

У 1587 р. служебник Януша Збараського Григорій Дедеркал скаржився на кременецький міський уряд і вїта Федора Новоселецького, бо в його справі з міщанином Павлом Бараном, який побив і поранив Г. Дедеркала, кременецький вїт дозволив міщанину апелювати до Львова як вищого суду⁶².

У 1561 р. по дорозі на жидичинський ярмарок троє луцьких шевців вбили боярина князя В. Четвертинського, тож князь вимагав, щоб убивць судили за правом земським, згідно з Першим ЛС, а не міським, як цього вимагали міщани. Вони стояли на своєму навіть після того, як їм показали відповідні статті Статуту на підтвердження князівських вимог⁶³.

Міщани Брацлава скаржилися у 1639 р. королю на брацлавського старосту М. Калиновського за зловживання владою й утиски міщан. Король призначив комісію, однак староста те рішення оскаржив, покликаючись на артикул 58 розділу IV «Статуту Волинського», за яким комісії мають діяти лише у справах про межі між королівськими та шляхетськими маєтками (Другий ЛС. С. 321), на що король відзначив, що згідно з артикулом 45 розділу IV ця справа власне і є підсудна королю⁶⁴. І справді, у згаданому артикулі вказано, що: «...урядників наших, тобто воевод, старост, державців, ... хто б від них укривдженем був, ... не має ніхто інший судити тільки за позвами нашими ми самі» (Другий ЛС. С. 36.).

Щодо судочинства між міщанами і духовенством, то 26 артикул III розділу Другого ЛС зазначав таке: «...єпископи і всі прелати стану духовного і їх посередники ... міщани ... не мають у своїх справах до духовного суду про світські справи визивати; так і ... міщан ... не мають до духовного суду звертатися і позивати про справи світські, під закладом стороні позваній двадцятьма рублями грошей...»⁶⁵. Цього артикулу, як видається, чітко дотримувалися, бо не вдалося знайти джерел, які б його підважували.

Певна частина міщан володіла маєтками, з яких держава зобов'язувала їх відбувати військову службу (арт. 1, розд. II 1566 р.) – «...міщанин [якщо б] не мав у своєму маєтку людей так багато, як встановлено буде, той сам має їхати і служити; так теж, який не має, пішки іде з рушницею або рогатиною, і на місці, вказаному у листах наших або гетьмана нашого великого, має особисто кожний становитися на той день, який через нас або через гетьмана нашого ... буде встановлений»⁶⁶. На практиці не лише від міщан, що володіли землею, вимагали військової служби. Цей обов'язком, фактично, був покладений на всіх міщан. Традиційно їх зобов'язували мати вдома зброю, необхідну для оборони міста, яка була «почесним» обов'язком міщан⁶⁷. У 1541 р.

⁶² ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 574–575 зв.

⁶³ НБУВ. ІР. Ф. II, спр. 21631, арк. 3–4.

⁶⁴ AGAD. Tzw. Metryka Litewska. Dz. IV. B. Nr. 41. – K. 3.

⁶⁵ Другий ЛС. С. 378; Третій ЛС. С. 292; 298.

⁶⁶ Другий ЛС. С. 288, 317. Третій ЛС. С. 104, 105.

⁶⁷ Заяць А. Обороноздатність волинських міст XVI – першої половини XVII ст. // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. Зб. наук. праць. Кременець, 2006. С. 57–63.

Зигмунт I повідомив про вторгнення татар не лише урядників, але й міщан: «...листы наши писати велели до справец староства Бряславского и Веницкого и до бояр и мещан бряславских и веницких, ажбы они ку той послузе нашей поготову были...»⁶⁸.

Отже, цей матеріал дає можливість твердити, що у XVI ст. держава щораз більше цікавилася міським життям, позаяк кількість статей у Литовських Статутах, що торкалися міської проблематики, постійно зростала. Це свідчило про збільшення ролі міст у житті країни, хоча державну політику й важко було назвати проміською, вона радше оберігала інтереси шляхетського стану.

⁶⁸ Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. Lwów, 1890. T. 4. S. 295.